

efg"kkI j efnLuh dh çfrekvks dk f' kYi ' kKL=h; v;/; u

MKD çnhi fl g

fotkkxk/; {k i kphu bfrgkI i gkrRo ,oa l Lñfr fotkkx] VhOMho i hotho dkkyst] tkuij

nöh dh mi kl uk ekuo I H; rk ds vkjfEhk ; q I s gh gkus yxh Fkh D; kfd vkjfEhk vofLfk eeu; çtuu ds jgL; dks ugha l e>rk FkkA og çtuu eal keF; l ukjh eekr' kfDr dh dYi uk djrk FkkA ekuo dh bl h Hkkouk us vkn dky e 'kfDr dk : i ys fy; kA ekr' kfä dh mi kl uk Hkkj r o"kl e pkfkh l gl=knh bai l s gh çpfyr FkkA gMhik I H; rk eekr' nöh dh i wtk çpfyr Fkk] dkykUlj e ofnd ; q eekr' kfDr dh mi kl uk e egRoi wkl mRFkku gvkA mÜkj ofnd dkyhu xjkka e mek] vFecdk] nökl dkyli vkn ukek dk mYys[k fd; k x; k g§ tks 'kkä /kez l s l Ecfl/kr gA

çfrek 'kkL=h; vkkj ij nökl dks vu; : i k e çnf' k dju dk fo/kku fuf'pr fd; k x; k gA fo".kq /kekkj i g.k. k e nökl dks vkB Hkqtkvks okyh fl g ij vkl hu of. k fd; k x; k gA muds gkFkk e ok. k] 'kny] [kMx] pØ] plæfcEc] diky jgrk gA¹ dyk e nökl dk fp=.k dc l s ckjEHk gvk] fuf'pr : i l s ugha dgk tk l drk fdUrq xir dky rd vkr&vkr s nökl dk l ehdj. k f'ko dh i Ruh i kojh l s fd; k tkus yxkA xir dky ds ckn Hkh nökl dh çfrek, a fufej gksh jghA fogkj l s e/; dkyhu nökl dh fofo/k efrz k çkjr gbl gA nökl dh Kkr çkjr çfrekvks e efg"kkI j efnLuh Lo: i l okf/kd çpfyr jgkA vkt Hkh bl Lo: i dh çfrek nsk ds l okf/kd fgL l s e budh i wtk çpfyr gA

nöh us tc efg"kkI j uked jk{kl dk o/k fd; k rks ml ds bl : i dks efg"kkI j efnLuh dgk x; kA nöh ekgkREek] eRL; i jk. k vks : i e. Mu e nöh ds bl : i dks dkr; k; uh dgk x; k gA bl dk foLrr fooj. k nöh ekgkRE; e feyrk gA bl fooj. k ds vu; kj jk{kl k dk urk efg"kkI j nörvks dks ijkftr dj blæ] ok; j; e] o: k] vfxu vks plæek vkn ds vf/kdkj k dks Lo; a Hkkx jgk FkkA l Hkh nörk ijs kku FkkA og Loz l ij dck dj fy; k rc ijkftr nörvks us cäk] fo".kq vks f'ko l s vi uh j{k grq çkFkuk dh ft l s l udj fo".kq f'ko vkn vrho Økf/kr gq vks muds e[k l s vi o] rst çLOVr gvk vU; nörvks ds 'kj hj l s Hkh vi o] rst fudy og l c rst , d= gkdj , d ukjh : i e i fff. kr gks x; kA bl ukjh : i dks ns[kdj nörvks. k vfr c l Uu gq , oa l cus vi us müke 'kkL=kL=k l s ml nöh dks l eyfr fd; k² vks efg"kkI j ds l akl dk o. klu dj ml ds fouk'k dh çkFkuk dh A nörvks dh çkFkuk l s æfor nökl us vi kj l uk l fgr efg"kkI j dk fouk'k dj Lo. k dks gh ugha =Syl; dks Hkh fu"dl/d dj fn; kA³ bl çdkj nöh dk efg"kkI j l s ; q) dk fooj. k vU; i jk. kka l s Hkh FkkMs cgr ifjorl ds l kfk çkjr gksh gA⁴ nöh ds bl : i dks , d fo'k§ çdkj dk vorkj

dgk tk l drk g\$ ft l s , dfuf' pr ç; kstu ds fy, /kkj .k fd; k FkkA bl : i e\$ nöh dks efg"kkj j ds l kfk ; q) djrs gq çnf'kr fd; k tkrk gA fo".kq/kekjk i jk.k e\$ nöh ds bl : i dks p.Mh dgk x; k gA bl ds vu\$ kj nöh dk o.kz Lo.kz ds l eku HkkI eku gkrk g\$ ml ds rhu us= gkrk g\$ og ,d ; prh ds : i e\$ çnf'kr dh tkrk g\$ os Økf"kr epek e\$ fl g ij vk: <+jgrh gA mudk dfV çns k i ryk] us= fo'kky rFkk l \$nj l \$i "V Lru gkrk g\$ mudh xnlu l \$nj rFkk chl Hkgtk, i gkrk gA⁵ mudh nkfguh Hkgtkvka e\$ 'ky] ryokj] 'ka[k] pØ] ok.k] 'kfä] ot] Me:] N= rFkk , d gkFk vHk; epek e\$ jgrk g\$ vks ckW gkFk e\$ ukx i k'k] [k/d] vd[k] /ku[k] ?k. Vk] /ot] xnkj nizk rFkk enxy jgrk gA⁶ nöh ds l keus vl j dk efg"k Hkkx dVk i Mk jgrk g\$ vks okLrfod vl j ml dh xnlu l s fudyrk gvk çnf'kr fd; k tkrk g\$ nöh vi uk f='ky ml dh xnlu e\$ pdkks s jgrk g\$ vks fl g ml s dkVrk jgrk g\$ vl j ds xnlu l s jää dh /kkj k fudyrh jgrk g\$ vl j ukx i k'k e\$ c/kk jgrk g\$ vks ml ds gkFkka e\$ <ky rFkk ryokj jgrk gA⁷vfxuijk.k e\$ fofo/k vk; qkka l s ; jää nl Hkgth fl gokfguh pf. Mdk }kjk 'ky l s efg"kkj j ds o/k dk mYys[k fd; k x; k gA⁸ bl i jk.k e\$ nöh ds vëkjg vks chl gkFkka dk Hkh mYys[k gvk gA eRL; i jk.k⁹ e\$ tvktW vks v) þllæ l s ; jää nl Hkgth vks f=u\$h dkR; k; uh dks l Hkh vkhkllk. kka l s l qkksHkr uo; kbuuk ds : i e\$ f=Hkk epek e\$ fl g ij vk: < of.kr fd; k x; k gA muds nkfgus gkFk e\$ f='ky] [kMx] pØ] ok.k] 'kfä] vks ckW gkFk e\$ /ku[k] [k/d] i k'k] vd[k] ?k. Vk] ; k i j'kq gkrk g\$ ml ds uhps gkFk e\$ ryokj vks <ky fy; s gq s efg"kkj j dks fn[kk; k tkrk g\$ ft l ds o{kLFky e\$ nöh dk f='ky /kd k jgrk g\$ ml dh vki[k] cky vks Hkkjya yky gkrk g\$ vks ml ds e[k l s jää dk Qlokjk fudyrk jgrk gA vl j ukxi k'k l s c/kk gkrk gA nöh dk nkfguk i \$ fl g dh ihB ij vks ckW i \$ dk vxBk efg"k ds Åij fLFkr çnf'kr gkrk g\$: i e. Mu e\$ eRL; i jk.k ds fooj.k dks gh Lohdkj fd; k x; k gA bl ds vu\$ kj nöh ds 'kjhj dk o.kz vrl h i \$i ds l eku gkrk g\$ rFkk ml dk Lru mJur vks dfV {kh.k gkrk g\$ muds nkfgus gkFkka e\$ f='ky] [kMx] 'kfä] pØ] /ku[k] rFkk ckW gkFkka e\$ i k'k] vd[k] [k/d] i j'kq rFkk ?k. Vh jgrh gA nöh dk nkfguk i \$ fl g dh ihB ij rFkk ck; k i \$ efg"k ds 'kjhj dks Li 'kz djrk gvk fn[kk; k tkrk gA¹⁰ jktLFkku ds mn; i j tuin l s çkjr 491 bå ds Nkvh l njh vfHkys[k e\$ nkkz dks fl g l s t\$ gq jFk i j vk: <+gkadj Hkkys l s vl j ds o/k djus dk o.ku fd; k x; k gA¹¹efg"kkj j efnluh dh çfrek dk fuelk çFke 'krh baiñ vFkok çFke 'krh bå l s gh çkjEHk gks x; k FkkA efg"kkj j efnluh dk çkjEHkd fun'klu jktLFkku ds vks tuin e\$ mfu; kj ds l ehi ukxj l s çkjr , d e. efrz e\$ feyrk g\$ tks vtej l \$gky; e\$ l \$f{kr gA dykfonka us bl dk l e; çFke 'krh baiñ vFkok çFke 'krh bå dk vksEHk fuf'pr fd; k gA¹² d\$kk.k dky dh v\$; vu\$ efg"kkj j efnluh çfrek, a eFkj k l \$gky; e\$ l \$f{kr g\$¹³ ft l e\$ nöh ds pkj ; k N% gkFk çnf'kr fd; s x; s gA xjr dky dh HkhVk l s çkjr efg"kkj j efnluh çfrek e\$ nks gkFk çnf'kr fd; k x; k g\$ nöh efg"kkj j l s ; q) djrh gq h çnf'kr dh x; h gA¹⁴ e/; çns k ds fhkYI k l s plæxjr f}rh; dh mn; fxjf xQk l s çkjr çfrek e\$ nöh efg"k& n\$; l s l \$k"kz djrh

ḡ h fn[kk; h x; h ḡ¹⁵; | fi fd fp=.k dkQh [kf. Mr ḡ fQj Hkh noh d̄h pkj Hq̄t k, j ftuē fofo/k vk; q̄k Li "V ḡ bl çfrek ē noh ds okgu fl ḡ dks çnf' k̄r ugha fd; k x; k ḡ bl ē noh ds, d ḡFk ē efg"k dh i N v̄k̄ n̄l js ḡFk ē efg"k i j çgkj dj rs ḡ Hkkyl çnf' k̄r fd; k x; k ḡ Hk̄ē jk l s çkl̄r çfrek¹⁶ ē Hkh noh dks Bhdbl h : i ē fn[kk; k x; k ḡ bl çfrek ē noh ds pkj ḡk̄ ḡē; dky rd vkr&vkrs efg"kk̄ j efn̄l̄h ds Lo: i ē dN u; s rRok dk l ekoš k ḡus yxkA noh dks fl ḡokfguh fn[kk; k tkus yxk rFk efg"kk̄ j dk fp=.k fofoHkuu çdkj l s fd; k x; k ḡ dgha i j 'kj h̄j efg"k dk v̄k̄ elrd eū; dk v̄k̄ dgha i j ekuo 'kj h̄j ds l kfk efg"k elrd fn[kk; k x; k , yk̄k dh efg"kk̄ j efn̄l̄h çfrek ē noh d̄h v̄kB Hq̄t k, j çnf' k̄r d̄h x; h ḡ noh fl ḡ i j vk: <+ḡ ekuo : i ē efg"kk̄ j çnf' k̄r ḡ fdUrq muds fl j i j l h̄x dks fn[kkdj efg"k dk ck̄k djk fn; k x; k ḡ rFk muds l kfk v̄l; jk{k l Hkh çnf' k̄r ḡ¹⁷ jko eḡn; us , yk̄k l s çkl̄r i k̄kk.k fufer̄ , d efg"kk̄ j efn̄l̄h dh çfrek dk mYys[k fd; k ḡ¹⁸] ftl ē nl Hq̄t k v̄ka okyh noh efg"k ds LdU/k i j f='kjy p̄kks s ḡ ḡ noh Øk̄k dh ēek ē ḡ v̄k̄ i k̄ l ē i M̄ḡ dVs efg"k l s fudyrk ḡv̄k jk{k l Øj v̄l l s noh d̄h v̄k̄ ns[k jgk ḡ noh dk fl ḡ jk{k l dks uk̄ jgk ḡ NBha l kroha 'krkå bå ds nf{k. k Hkkj r ds , ḡksy l s çkl̄r çfrek¹⁹ ē v̄kB Hq̄t k, j ḡ v̄k̄ ; ḡ i j jk{k l dks efg"k ds : i ē çnf' k̄r fd; k x; k ḡ mudk o/k noh Hkkys l s dj jgh ḡ noh ds i k' ol ē fl ḡ ḡ v̄kBha 'krh bå d̄h pEi k l s çkl̄r dk̄; çfrek²⁰ ē noh d̄h pkj Hq̄t k, j çnf' k̄r d̄h x; h ḡ noh ds , d ḡFk ē ryokj v̄k̄ n̄l js ē ?k. V̄k ḡ rhl js ē efg"k dh i N v̄k̄ pk̄ks ḡFk ē Hkkyl ḡ mM̄h k ē gfj ḡj i j l s çkl̄r çfrek²¹ ē noh ds l ehi [kM̄k fl ḡ Hkh jk{k l i j v̄k̄e. k dj rk ḡv̄k çnf' k̄r fd; k x; k ḡ jk{k l vi uk efg"k : i R; kxdj ekuo : i ē çdV ḡs jgk ḡ ftl dk o/k noh Hkkys l s dj jgh ḡ [ktj kḡs ds y{e. k efn̄j ē mÙkj i n̄l dh v̄k̄ dh fHkfUk i j efg"kk̄ j efn̄l̄h dh çfrek ḡ²² ftl ē noh ds l ehi efg"k dV̄k ḡv̄k i M̄k ḡ noh d̄h ēk ēek Øj ḡ ml ds l ehi ml dk okgu fl ḡ ḡ oknkeh l s çkl̄r efg"kk̄ j efn̄l̄h dh çfrek²³ ē noh dk f='kjy efg"kk̄ j ds xys ē /k̄ k ḡ v̄k̄ , d ḡFk l s noh efg"k dh i N i dM̄ḡ ḡ ḡ egkcyhi j ē ds efg"kk̄ j efn̄l̄h xQk ē mRdh. k̄ çfrek ē noh v̄k̄ efg"kk̄ j ds ; Ø ds ; dks foLrr : i l s mRdh. k̄ fd; k x; k ḡ²⁴ bl çfrek ē vi us l eLr v̄k̄ q̄ka l s ; Ø v̄B Hq̄t h noh dks fl ḡ i j v̄k̄: <+vi us x. k̄a v̄k̄ ; k̄xfu; k̄a ds l kfk çnf' k̄r fd; k x; k ḡ v̄l j dk 'kj h̄j eū; dk v̄k̄ elrd efg"k dk ḡ og vi us nk̄ka ḡFkka l s xnk dks i dM̄ḡ ḡ ḡ Jh th̄læ ukFk cuthz us i s kkoj l s çkl̄r , d efg"kk̄ j efn̄l̄h dh çfrek dk mYys[k fd; k ḡ²⁵ ftl ē noh d̄h v̄k̄Nfr Li "V ugha ḡ fdUrq noh dk ēk v̄k̄ 'kj h̄j dk Aijh Hkkx] muds i § rFk i 'kj d̄h v̄k̄Nfr Li "V : i l s fn[kk; h i M̄ jgh ḡ

bl çdkj Li "V ḡ fd /kēkr mRd. Bk l s vuçkf. kr Hkkj rh; l ekt , oa l L̄Nfr ē 'kkä i wtk dk fo'k̄k egRo FkkA f'kjy dkj k̄ us ekj n̄k̄l d̄h efg"kk̄ j efn̄l̄h çfrekv̄ka

ds fuek²k dks vi us gkFk ei ydj ml s tu&tu rd i gpk; kA i kphu Hkkjr ei noh i nt k vfr i kphu dky l s gh gkus yxh FkA

I UnHkz %&

- 1- fo". k²kek²kj i jk.k] i å 115] 117] 119
- 2- ekd²Ms i jk.k] 73] 4å&42A
- 3- noh egkRE;] 2] 6] 31
- 4- noh Hkkxr] 5] 2å] ekd²Ms i jk.k 11] 55] eRL; i å] 152] 17] cgek.M i jk.k] 4] 29] 75
- 5- fux | rs gkFkks p. Mh g²ekHkkI k l q fi . kA
f=us=k ; k²ukLFkk p Øø k pk²gofLFkrkerkAA
Ñ'ke?; k fo'kkyk{kh pk: i hu i ; k²kjkA
, doäka r²l q²ok okgfo²kkfr l a q²AA
1/foå/kå i å] 117] 18&20 1/
- 6- 'kykf²l xpØkf.k ok.k' kfä i ohufi A
vHk; Me: pk² Nf=dka nf{k. ks djA
m/okn Øe; kksu foHkrh l k l nk 'k²kkA
ukxa i k'ka rFkk [k²/a d²Bkj³d'kdkeA
?k. Vk/otxnkn'k² en²j oke , oa pAA
1/foå/kå i å] 117] 20&22 1/
- 7- rn/kks efg"kf' Nuu e/kkz i frr eLrdA
'kL=k²r djLLrC/kLrnxhok l hko% i ekuAA
'kyfHkUuks ceæäks jääH: e²kt²k. k%
fl gu [kk | eku'p i k'ko) ks xyHkk'keAA
; kE; k³x²dkUrkf² gk p l R; kM+?k²kyhBxkl jA
p. Mh pk² r'kL=s a pk'k²kfj i q ukf'kuhAA
1/foå/kå i å] 117] 22&25 1/
- 8- vfxu i å] 52] 16]
- 9- eRL; i å] 249] 55&65
- 10- : i eå 55] 18&20
- 11- , fi xfQ; k bf. Mdk] Hkkx 30] i å 120
- 12- वी०एस० श्रीवास्तव, कैटलॉग एण्ड गाइड टू दी गंगा गायमु tcyh E; ft; e]
chdkuj 1961] i å 3
- 13- जर्नल ऑफ यू०पी० हिस्टारिकल सोसाइटी] [k. M 22] i å 158&159
- 14- vkf²dz kyk²tdy l of v²kD b²M; k² , u²y f²j i k²/ 1911&12] i å 86Qyd 31]
fp= l å 14] fn Moyi e²V v²kD fg²Univkbdkuk²Qh] i å 498
- 15- Mh²vkj] i kfVy] nh ekue²V ऑफ दी उदयगिरि fgy] i å 35] fn Moyi e²V
v²kD fg²Univkbdkuk²Qh] i å 499-Qyd 41] i å 4

- 16- e[okel Z vkl fn vkl fky tdy ykl tdy l of vkl bf. M; k] Hkkx 15] i å 13]
Qyd l a[; k 14 ch-
- 17- fn Moyi e[V vkl fglUnvkbdkukxtQh] i å 499-
- 18- , yhetVt vkl fglUnvkbdkukxtQh] Hkkx , d] [k. M 2] i å 345
- 19- fn Moyi e[V vkl fglUnvkbdkukxtQh] i å 499] Qyd 42 fp=&3-
- 20- ogh] i å 498
- 21- ogh] i å 499] Qyd 42 fp= 2
- 22- ; n] vxdky] [ktjkgks LdYi pj , .M ns j fl xuhfQdH] i å 62&63] fp= l å
43
- 23- एस०के० सरस्वती, ए सर्वे ऑफ इण्डियन स्कल्पचर्स, पृ० 142
- 24- l hā f'kojkeefr] bf. M; u LdYi pj] i å 73, ओ०सी० गांगुली, दी आर्ट ऑफ
nhi Yyo] i å 19
- 25- fn Moyi e[V vkl fglUnvkbdkukxtQh] i å 500] Qyd 42] fp= l a[; k 1